

A proletariátustól a prekariátusig és tovább...

Mivel napjaink interneten böngésző olvasója hajlamos ijedten visszahőkölni, ha egy blog terjedelmét meghaladó írással, valamint olyan többszörösen összetett mondatokkal találkozunk, amilyenre – minden jel szerint – ez is sikeredni fog, előrebocsátanék néhány téziszjellegű megjegyzést, megkönnyítendő az alábbi írásnak és szerzőjének pozicionálását.

1. Az 1970-es évek közepétől vagy három évtizeden át – az ún. jobb- és baloldal közös nevezőjeként – a neoliberalizmus határozta meg a kapitalista világ társadalmi, gazdasági és kulturális életét. Bár a neoliberalizmus a személytelen piac és verseny, nem pedig a Gonosz uralma, annyi *mára* világossá vált, hogy következményei az emberi társadalmak szolidaritásvizonyaira nézve tragikusak. A neoliberalizmus – egybemosva a piac szabadságát az egyén szabadságával – a tőkés viszonyok erkölcsi, politikai és kulturális korlátainak leépítését, s ezzel a most már valóban „második természetű” váló kapitalizmus tiszta formájának kiépítését szolgálta, amivel meglehetősen különös helyzet állt elő. Egyrészt az erkölcsi és kulturális szempontoktól megszabadult tőkének, valamint az emberi szükségleteknek az ellentmondása talán soha sem volt még annyira világos és egyértelmű, mint az új, globális kapitalizmusban. Másrészt a szolidaritásvizonyok leépülése, az ember kiszolgáltatottsága és a személyiség elbizonytalanodása, a politikai szféra semlegesítése, a köz- és a magánszféra egymásba csúszása a nyugati társadalmak olyan szintű atomizálódását eredményezte, ami a partikularitásba szorított egyén nézőpontjából szinte lehetetlenné tette a fenti ellentmondás megragadását. A közös, strukturális problémákból csak *egyéni* jajkiáltások, elnyomorodások, rosszkedvek, irigységek és gyűlöletek születtek, olyan egyedi problémák tehát, amelyeket a neoliberális állam a maga adminisztratív eszközeivel jó ideig kezelni volt képes.

2. A 2008-tól kibontakozó válság új helyzetet teremtett: azóta ugyanazek az indulatok veszélyes gyúanyagot képeznek, csakhogy – egyelőre úgy tűnik legalábbis – az autokratikus rendszerek és a nacionalizmusok felé tartó, alkalomadtán idegengyűlölő, neonáci és antiszemita jegyeket is felmutató új jobboldalon. Természetesen a baloldalon is

találhatunk ígéretes kezdeményezéseket, gondoljunk az *Occupy Wall Street* mozgalmára, a baloldali zöld mozgalmakra, a *Global Justice Movementre*, a Dél-Európát megrengető baloldali tüntetésekre vagy a feltétel nélküli alapjövedelem gondolata köré szerveződött európai és világmozgalmakra. Egészében mégis azt tapasztalhatjuk, hogy a tőkével kibogozhatatlanul összefonódott autonóm politikai szféra tetszhalála, az ún. posztpolitika vagy posztdemokrácia korszaka után a politikai szféra újjáéledése és birtokbavétele a szélsőjobb oldalán megy végbe, míg a baloldali mozgalmak az ún. civil társadalom labilis képződményei maradnak. Jobboldalon jönnek létre a tartós, a politikai szféra tényezőivé válni képes tömegmozgalmak és pártok, továbbá – a nacionalizmusok identitásteremtő vízióját támogató – onnan, tehát jobbról érkeznek az antiglobalista kapitalizmus- és liberalizmuskritikák politikai programjai is.

3. Mindeközben a neoliberais konszenzus szociáldemokrata pártjai tovább botorkálnak a Gidens, Blair és Schröder kijelölte „harmadik úton”. Az új jobboldal antiglobalizmusával és nacionalizmusával szembesülve az establishment baloldali pártjai – megzavarodott bal-liberális értelmiségükkel egyetemben – ma úgy félnek a kapitalizmus és a neoliberalizmus kritikájától, mint a tűztől. Így aztán a kapitalizmuskritika napjainkban mintha a szélsőjobb privilégiuma lenne, vagy – más megfogalmazásban – mintha valamiféle délibábos, ultrabalos attitűdből eredne. Ezzel meg is érkeztünk a szélsőjobb és a szélsőbal „tulajdonképpen” azonosságáról szóló mítoszhoz. Elutasíthatjuk, pontosabban el kell ugyan utasítanunk ezt a mítoszt, de a neoliberais konszenzus baloldali (szociáldemokrata) pártjainak tétovasága nem teljesen alaptalan. Féltő, hogy a globális kapitalizmus elkötelezett, ám formális kritikája képtelen különbséget tenni a társadalmi kontrolltól megszabadult tőke pusztító hatásai, és a tőke univerzális forradalmának emancipatorikus vívmányai között. Ez pedig könnyen oda vezethet, hogy egy végiggondolatlan globalizmuskritika hevében feláldozzuk a modernitás univerzális értékeit, és valamiféle szűkkeblű identitáspolitika harcosaivá válunk. Hisz kár lenne tagadni: a bal- és jobboldali kapitalizmuskritikának van egy közös tartománya. Éppen ezért, szembe kell néznünk azzal a kérdéssel is, vajon a jobboldal nemzeti populizmusára adekvát választ lehet-e egy baloldali populizmus. A *populus* persze csak a *démosz* latin nyelvű megfelelője, s a populizmus egyáltalán nem áll távol a baloldal munkásmozgalmi, osztályharcos tradíciójától. Csakhogy míg a nemzet máig virulens fogalom maradt, kérdés, mit jelentene most az osztály, az osztályharc, s van-e ma értelme a hagyományos értelemben munkásokról, *horribile dictu* proletariátusról beszélni? S ha nincs, mégis milyen *populust* képviselhetne egy baloldali populizmus? Vagy esetleg létrehozható, *konstruálható* egy baloldali *populus*? Ha igen, mit jelentene ez, és milyen következményekkel járna a demokráciára nézve?

A lecke tehát fel van adva. A maig nem enyhülő válság és a jobboldal fenyegető erősödése persze ideges türelmetlenséget szül, miként ez ma Magyarországon különösképpen érzékelhető. „Cselekedni kell!” – mondhatja velünk a lázas semmittevés. És hát persze, igen. De ennek a cselekvésnek egyik formája lehet a lecke végiggondolása. A továbbiakban erre teszek egy kísérletet. De mielőtt belefognék, hadd idézzem röviden az opportunizmussal aligha vádolható Žižeket. Egyik nyilatkozatában arról beszél, hogy balos barátait manapság szívesen froclizza Marx nevezetes 11. Feuerbach-tézisének parafrázisával. A tézis a következőképpen szól: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; a feladat az, hogy *megváltottassuk*.” A javasolt parafrázis pedig a következő: „A XX. században talán túlságosan gyorsan akartuk megválttatni a világot; a feladat az, hogy újraértelmezzük, hogy elkezdjünk gondolkodni.”¹ Hát kezdjünk bele.² Így is erős késésben vagyunk.

*

A neoliborális korszaknak, azaz a társadalmi-politikai kontrolltól megszabadult tőke működésének leglátványosabb, a publicisztika által is alaposan feldolgozott következménye a jövedelemkülönbségek drasztikus növekedése, és ennek eredményeképpen a társadalmak szétszakadása a top 1 és a maradék 99 százalékra. A „Mi vagyunk a 99%” jelszava az *Occupy Wall Street* mozgalmával vált 2011-ben világszerte ismertté, de úgy tűnik, ebben a szimbolikus formában megjelenik már Joseph Stiglitz Nobel-díjas közgazdásznál is, pár hónappal a Zuccotti park elfoglalása előtt.³ Az általa közzétett, elsősorban az USA-ra vonatkozó adatokat – bizonyos eltérésekkel persze – a legkülönbözőbb szervezetek adatai igazolják a globalizált világ egészére nézve. Stiglitz szerint a felső 1% rendelkezik ma az USA nemzeti jövedelmének egynegyedével, ha pedig a jövedelem helyett a gazdagságból indulunk ki, ez az 1% rendelkezik a nemzeti vagyon 40 százalékával. A felső 0,1%-ra tekintve az egyenlőtlenség még szembeötlőbb. Míg a múlt század hetvenes éveinek végén egy topmenedzser jövedelme kb. harmincszorosa volt az átlagjövedelemnek, ma több mint kétszázhetvenszerese. Ugyanebben az időszakban az USA termelése gyakorlatilag a duplájára nőtt, míg az átlagkeresetek alig növekedtek, azaz a növekedés eredményei szinte teljes egészében a szerencsés kevesek bankszámláin landoltak. Érdemes megjegyezni, hogy 2013 decemberében a Center for American Progress előtt tartott beszédében nem más erősítette meg ezeket a tendenciákat, mint az USA elnöke, Barack Obama, aki az egyenlőtlenségek növekedését „korunk döntő kihívásaként” jelölte meg. Obama az egyenlőtlenségek növekedéséből eredő alapvető veszélyt is ugyanabban jelölte meg, mint Stiglitz, ti. a *társadalmi szolidaritás bomlásában*.

Stiglitz persze radikálisabban fogalmazott, mint az elnök: a gazdagság hatalmat, a politikai hatalom pedig további gazdagságot eredményez, aminek a következménye egy gyengülő, sőt tudatosan legyengített állam. Mert minél gazdagabb valaki, természetesen annál kevésbé érdekelt a magas jövedelmeket és a vagyonokat sújtó adókban, de annál kevésbé érdekelt az egészségügyi, oktatási, környezetvédelmi stb. közkiadásokban is, lévén ezeket a javakat meg tudja vásárolni a maga számára. A politika és a pénz szövetségének végeredménye egy leépülő közszféra és egy olyan szűk körben koncentráló gazdagság, mely a növekvő társadalmi feszültségek mellett csak körülkerített, fegyveresek védelme lakónegyedekben őrizhető meg. Így aztán nem véletlen, hogy az USA több száz városában követőkre találó *Occupy Wall Street* mozgalom, az Észak-Afrikán egyidejűleg végigsöprő tüntetések, a dél-európai, franciaországi és angliai tömegtiltakozások az Európai Unió megszorító gazdaságpolitikája ellen sokakban azt a hitet élesztették, hogy válaszként az 1 kontra 99% kihívására egy új tömegmozgalom van kibontakozóban. Méghozzá egy olyan tömegmozgalom, mely keresztülmetszve a posztmodern korszak identitáspolitikáit, válsháborúit és kultúrharcait, most újra az *univerzális szociális dimenzió*, az elfeledettnek hitt osztályharc mentén szerveződik.

Ma már meglehetősen nyilvánvaló, hogy ez a következtetés elharmarkodott volt. A társadalmi szövetet, a társadalom szolidaritásvizonyait ért támadás sokkalta mélyebbre hatolt annál, hogysen egy ilyen fordulat egyik pillanatról a másira elképzelhető lenne. Talán az is megkockáztatható, hogy nem a jövedelemkülönbségek soha nem látott növekedése hozta magával a társadalom szolidaritásvizonyainak bomlását, hanem éppen fordítva: többek között a szolidaritásvizonyok lebontása tette lehetővé, hogy ilyen jövedelemkülönbségek, mintegy észrevétlenül, egyáltalán létrejöhessenek. De ha voltak is haszonélvezői a társadalom lebontásának, a folyamat egészét – bár a Mont Perelin Társaság, Hayek, Milton Friedman és a „chicago-boys” hozzájárulását kár lenne lebecsülni – nem akkor értjük meg, ha valamilye tudatos terv, mondjuk valamiféle „neoliberális világösszeesküvés” eredményének tekintjük, hanem ha a tőke személytelen logikája felől próbáljuk meg értelmezni.

*

Először is azt a közhelyet kell az emlékezetünkbe idézni, hogy a tőke nem egy „dolog”, nem kész és szilárd adottság, hanem állandó körforgás – egy egyre nagyobb erejű, egyre gyorsuló és potenciálisan mindent magába olvasztó áramlás. A tőkés termelés folyamatába pénzt vagy pénzre átváltható más értékeket ruháznak be, hogy a ciklus lezárulásával több pénz vehessenek ki belőle, aminek egy részét azután ismét beruházzák, és így tovább. Az eredmény egy állandó és szüntelen növekedés, folyamatos keletkezés. A tőke szempontjából

a tegnapi növekedés termékei iránti szükségletet ugyan kizárólag a holnapi növekedés, azaz a jövőbeli *profit* lehetősége teremti meg, a tőkeakkumuláció folyamata mégis megkerülhetetlenné teszi az emberi szükségletek folyamatos bővítését, az igények átstrukturálását és megújítását. A tőkés termelés addig képes fennmaradni, míg fenntartható ez a jövőbeli beruházásokat igénylő növekedés, a tőke akkumulációjának akadálymentes folyamata. Ez azonban nem képzelhető el – a *Kommunista kiáltvány* ismert sorait ismét ide citálva – „a termelés folyamatos átalakítása, az összes társadalmi állapotok szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás”, azaz a tőke permanens forradalma, egy permanenssé váló instabilitás nélkül. Mert a növekedésnek nem csak természeti vagy demográfiai korlátai vannak. Akadályt, gátat képez a körforgás szükségképpen folyamatos áramában minden, ami rögzített, ami szilárd: a megszilárdult társadalmi struktúrák, intézmények és hierarchiák, az „örökérvényűsége” igényt tartó kulturális, erkölcsi és vallási értékek, a tőke és a piac logikájától eltérő elvek alapján működő állam és végső soron minden rögzült emberi szükséglet.

Ilyen, a tőke – mint a liberális teoretikusok mondják majd – *természetes* körforgását és *zavartalan* növekedését akadályozó struktúráként tudatosul a hetvenes években a jóléti vagy szociális államnak, más (kevésbé barátságos leírásban) államkapitalizmusnak nevezett berendezkedés. Ez lényegében a Tőke és a Munka, a munkaerői szervezetek és az erős szakszervezetek által képviselt munkavállalók közötti kompromisszumként vagy kiegyezésként írható le, melynek betartását a politika eszközeivel a két fél között közvetítő állam biztosította. Progresszív adórendszerével, szigorú munkajogi szabályozásával, a bérendexálás kikényszerítésével (azaz a béreknek a termelékenységhez és az árakhoz való kényszerű viszonyításával), a bank- és pénzrendszer szigorú szabályozásával, az állami tulajdon masszív jelenlétének érvényesítésével, valamint szociálpolitikai és a munkanélküliség minimális szinten tartására irányuló intézkedéseivel a szociális állam kétségkívül aktívan beavatkozott a piaci viszonyokba, és ehhez a szuverén nemzetállam demokratikus keretei között elvileg meg is volt a szükséges ereje. A gazdaság, éppúgy, mint a munkaerőpiac, alapvetően nemzeti keretek között szerveződött, azaz védve volt a nemzetközi hatásokkal szemben. A Bretton Woods-i rendszeren belül az államok szilárd, a dollárhoz rögzített árfolyamon átváltható valutával rendelkeztek, ami a vámokkal együtt lehetővé tette az önálló költségvetési politikát, ezt a politikát pedig a tömegdemokráciák keretei között messzemenően befolyásolni tudták a nagy létszámú, szervezett tömegeket integráló szakszervezetek és a velük szövetséges baloldali pártok. A korszak jelszava az *igazságosság* volt, a Gerechtigkeits és a Justice, és az igazságosság biztosította társadalmi béke – ha korlátozta is a profit maximalizálására irányuló törekvéseket – hosszú ideig kedvező felté-

teleket biztosított a tőke számára is. E korszak közgondolkodásában még magától értődő volt, hogy a teljes foglalkoztatás keynesi törekvése nem altruista álom, hanem racionális megfontolás: ahogy a termelőeszközeitől megfosztott bérmunkás rászorult a tőkére, a tőke is rászorult a munkára. A fordista üzem – mely nemcsak üzemszervezet volt, de a munkavállaló egész életfolyamatának üzemszerű megszervezése is –, éppúgy, mint a benne előállított T-modell, világosan jelezte, hogy a tőke is hosszú időre berendezkedett ebben a társadalmi békét biztosító, de a tőke elé korlátokat állító, szociáldemokrata kompromisszumban.

Bármennyire is a tőke és a munka kompromisszumát intézményesítette, bármennyire is korlátokat állított a tőke logikájának korlátlan érvényesülése elé, az *igazságosság* és *egyenlőség* jegyében szerveződő szociális államot azért kár lenne idealizálni. Berendezkedés volt, egy Valóság *rögzítése*, a határok lezárása. Az egyenlőségnek megvolt tehát az ára. A jóléti állam a Malvina Reynolds megénekelte „little boxes”, a kis dobozokban élő dobozemberké világát is volt, gondoljunk akár a – nem csak Kelet-Európában épülő – lakótelepek lakóira, akár a különböző jogi és munkavállalói kategóriákban homogénizált, azaz egyenlősített tömegemberre a maga tömegvégyaival. Gondoljunk továbbá az individuális szabadságra, a fantázia és a kreativitás lehetőségeitől megfosztott Bárkire, a „rejtett rábeszélők” által működtetett tömegkultúra fogyasztóira. A szociális állam kétségkívül felülről szervezett, a bürokráciák által uralt, „átjogiasított” társadalmat hozott létre. Működését – Habermas kifejezésével élve – az „életvilág kolonializálása” jellemezte. Nem árt emlékezetünkbe idézni: bár Huxley és Orwell műveiben leginkább az államszocializmusok lakói ismertek magukra, ezek eredendően az államkapitalizmus kritikájaként íródtak. Az államkapitalizmus szimbolikus megjelenítései között, a fordista üzem, a T-modell vagy a fogyasztás mellett feltűnik a benthami Panopticon, sőt a frankfurtiaknál a KZ-lager is, mint a „felvilágosodás dialektikájának” legszélsőségesebb, de a modernitás tervezetében végül is benne rejlő megvalósulása. Nem véletlen, hogy a korszak baloldali, kritikai gondolkodásának abban a részében, mely a sztálinizmustól távol tudta tartani magát, nem annyira a kizsákmányolás vagy a szegénység állt a középpontban, mint inkább az elidegenedés, az áru „fétiskaraktere”, valamint a modern iparral együtt járó tömegtermelés, tömegtársadalom és tömegkultúra. A kritika az államkapitalizmus minden szféráját átszövő bürokratikus és hierarchizált irányítási formákat célozta, melyek megnyomorítják az egyéni képzelőerőt és az újító készséget. Röviden talán összefoglalhatnánk mindezt úgy is, hogy az államkapitalizmus máig érvényes baloldali kritikája nem az *osztály*kompromisszum megőrzésére törekedett, tehát nem a társadalmi viszonyok *rögzítésében* volt érdekelt, hanem az *egyéni szabadság*, az autentikus élet számára utat nyitó *mobilitásban*, a soha nem volt új folyamatos *keletkezésében*. Ezzel azonban – és ezt mindenképpen

hangsúlyozni szeretném: akaratlanul – a neoliberais fordulat és a vele (nem véletlenül) párhuzamosan futó posztmodern dekonstrukció előkészítőjévé vált.⁴

A posztmodern a „metafizikakritika”, a hatalmat és hierarchiát feltételező Egész dekonstrukciójának szelleme éltette – az aaptalanság apoteozisa. Minden a zárt, a kerek, a rögzített Egész kívánatos végéről szolt: a Történelem, a Nagy Elbeszélések (sőt az elbeszélések) végéről, a Művészet végéről, a Szerző, sőt a Szubjektum haláláról, a szöveggé vált Művek felnyílásáról. Minden egész eltörött, de ha nem, törjük össze. Mert megszabadulva ezektől a metafizikai konstrukcióktól, a halott Isten helyére állított Egész intézményesített hatalmi struktúráitól, megérkezünk végre a posztmodern posthistorie-be, ahol levette a rögzített jelentések pályáit, minden szabadon áramlik, keletkezik és alakul, megteremtve ezzel az autentikus létezés, a szabad önteremtés lehetőségét. Szabadulni, szabadulni, szabadulni... Szabadulni mindentől, ami kategorizál, homogenizál, ami megfoszt az individualitástól – ez volt az államkapitalizmusok centralizált struktúráival, a tömegtársadalom rögzített Valóságával szembe forduló posztmodern dekonstrukció nagy álma. Az ész cselének rajzolata azonban itt is hamarosan észrevehetővé vált. Összefonódva a Hayek, Friedman és a Chicagói Iskola képviselte neoliberalizmussal, a rövidesen ellaposodó, nemegyszer cinizmusba hajló posztmodern aktív alakítójává vált annak az átfogó szellemi klímának, melyben végbemehetett a neoliberalis fordulat. Ez a szabadságot tűzte ugyan zászlájjára, de az eredeti, emancipatorikus álmhoz kevés köze volt. Az osztálykompromisszumtól és a szociális államtól megszabadult tőke, a piac és a vállalkozás szabadságáról, a *verseny szabadságáról* szolt ugyanis.

A neoliberalis fordulat⁵ kiváltó okai közé szokás sorolni a hetvenes évek elején jelentkező olaj-, azaz energiaválságot, valamint a Bretton Woods-i rendszer felbomlását. A vietnami háború következtében előálló költségvetési hiányt az Egyesült Államok a bankóprés beindításával kívánta ellensúlyozni, amivel gyakorlatilag megszüntette a dollár rögzített átválthatóságát az aranyra. A dollárhoz, illetve a dolláron keresztül az aranyfedezethez kötött rendszer összeomlásával a pénz, ami alapvetően persze mindig is egy fikción alapult, most egy fikció fikciójának mutatkozott. Amikor a pénz tiszta absztraktummá válik, az állam által elismert és garantált pénz mellett a pénzügyi szektor is képes független fizetőeszközök széles spektrumát megteremteni. Ennek következtében egyre megfoghatatlanabbá váló pénzügyvilággal szembesülünk: a pénz működése ezután jórészt azoknak a döntéseitől függ, akik ezt a fikciót – tudniillik a pénzt – teremtik és fenntartják. Az új pénzügyi szektor felnövekedése megteremtette a tőke szabad áramlásának, és ezzel egy új növekedési szakasznak a *technikai* lehetőségét.

A növekedésnek azonban gátat szabott a munkaerő szervezetheze, politikai ereje és az osztálykompromisszumot fenntartó szociális állam

szabályozó tevékenysége. Egy adott pillanatban pedig már nemcsak gátló tényezőkről, inkább reális fenyegetésről volt szó: egy pillanatra úgy tűnt, hogy a szociáldemokrata kompromisszumot a baloldal mondja fel. 68-ra úgy emlékezünk, mint az utcai harcokba torkolló francia, német, olasz és amerikai diáklázadások és egyetemfoglalások, a vietnami háború és a faji, nemi megkülönböztetések elleni tiltakozások korára. Az apák elleni lázadás időszaka volt ez, mely a szabad önmegvalósítás, az autentikus individualitás és a költői fantázia nevében a tömegtársadalom és minden hierarchikus hatalom, minden autoritás ellen irányult. De 1968-69 tetőpontja volt a hatvanas évek közepétől egész Európán végigsöpörő, különösen az észak-olaszországi ipari körzetekben és Franciaországban, később Angliában komoly méreteket öltő munkásmegmozdulásoknak is, milliós tömegeket megmozgató sztrájkoknak, az erőszaktól sem mentes gyárfoglalásoknak és tüntetéseknek. Ezek egyrészt a kormányozhatatlanság rémét vetítették előre, másrészt a termelési, munkaszervezési költségek folyamatos növekedése folytán a profitráta oly mértékű csökkenését idézték elő, ami már a kapitalista termelés alapjait érintette. A hetvenes években kiépülő új, neoliberais gazdasági-társadalmi rendszer erre a kihívásra – Boltanski és Chiapello figyelemre méltó elemzése szerint⁶ – olyan választ adott, ami a diáklázadások szellemiségét a szabadság jelszavával nagyrészt képes volt integrálni, az osztályalapú ellenállást pedig jó időre lehetetlenné tette. Ezzel megnyílt az út a tőkeakkumuláció új, a pénztőke által irányított fázisa előtt.

A neoliberalizmus visszatérni látszik a piac „láthatatlan kezébe” és a *laissez-faire*-be vetett hithez: eszerint a piaci viszonyok, a békés piaci verseny a gazdaság és a társadalom *természetes* állapotát alkotja, amit csak veszélyeztet bármely állami beavatkozás. A piacot egyszerűen magára kell hagyni, és az képes korigálni saját hibáit, egyensúlyt teremt és biztosítja a növekedést. A hetvenes évektől folyamatosan bevezetett *szabad kereskedelmi egyezmények* azonban éppenséggel radikális beavatkozást jelentettek. Az ismert és önmagában oly barátságosnak tetsző szlogen, „a tőke, az áruk, a szolgáltatások és az emberek szabad áramlása” (ahol is az „emberek” természetesen munkaerőt jelentenek), a tőke mindent magába olvasztó áramlása elől takarította el a lehetséges gátakat. A határok átjárhatóvá tétele a *territoriálisan kötött* nemzetállamok élesedő versenyét hozta az immár *felszabadult*, mobil pénztőke befektetéseiért. Ennek következtében a nagyvállalatokká alakuló nemzetállamok a dereguláció költségcsökkentő versenyfutásába bonyolódtak, méghozzá egy olyan, egyre sűrűbbé váló globális jogi környezetben, ahol a nagy nemzetközi szervezetek (IMF, WTO, OECD, Világbank) a deregulációt most már egyenesen előírták, de legalábbis feltételként támasztották. Fokozva a globális versenynek való kitettséget, mindez a vállalkozásokra kirótt adók csökkentését, a munkajogi szabályozás fellazulását (azaz egyre rosszabb

munkafeltételeket), a bérek és a közkiadások radikális megkurtítását, a környezetvédelmi szempontok elhanyagolását, növekvő munkanélküliséget és a munkavállalói rétegek politikai érdekérvényesítő képességének csökkenését (jószerével megszűnését) eredményezte, míg a monetáris szektorban az igazságosság szempontjai szerint aligha igazolható, drasztikusan magas nyereséget tett lehetővé. Mára a nemzetközi tőzsdék gyakorlatilag átvették a társadalmaktól a nemzeti gazdaságpolitikák értékelését. Ez azt jelenti, hogy a demokratikus módon legitimált – vagy legalábbis legitimálható – *politikai hatalom* helyére a *pénz* lépett. Az eredmény vészterhes, mert míg a demokrácia a *társadalmi integráció*, a pénz csak a *piaci integráció* nyelvét beszéli, és süket minden olyan információra, ami nem az árak nyelvén fogalmazódik meg. A végtelenségig kiélezett piaci verseny szabadjára engedésével a társadalom demokratikus önszabályozásának a lehetősége, azoknak a szempontoknak az érvényesítése, melyek nem a tőke szükségleteiből következnek, szinte áthághatatlannak tetsző korlátok közé szorult.

A továbbiakban két kérdésre szeretnék koncentrálni. Először is hogyan szünteti meg az individuális *szabadságra* hivatkozva a neoliberális rendszer az *igazságosság* jegyében álló szolidaritásviszonyokat, hogyan szünteti meg az osztálykompromisszumot, sőt azt a „magáértvaló” osztályt is, amit a hatvanas években még *proletariátusnak* lehetett nevezni. Továbbá hogyan alakul át az osztálykompromisszumot biztosító politikai állam a börzéken jegyzett nagyvállalattá, a tömegdemokrácia úgynevezett liberális demokráciává. Joggal feltételezhető, hogy ez a folyamat – tudniillik a szolidaritásviszonyok lebontása – nem véletlenszerű kísérőjelensége a neoliberális berendezkedésnek. Ismerjük Thatcher híres-hírhedt megfogalmazását, miszerint „olyan, hogy társadalom, nincsen”. Nem egy elméleti álláspont megfogalmazása ez, hanem egy programé. A tőkeakkumuláció földrajzi korlátainak felszámolása a gyarmatosítások és az imperializmus korával véget ért. A szolidaritásviszonyok, a közös értékek vezérelte szociális integráció korlátaihoz érve most a *belső gyarmatosítás* került napirendre.

*

A modernitás korszakában az irodalmi Művet, és általában a művészeti alkotást hajlamosak voltunk befejezett egésznek, ha tetszik, önmagára zárt gömbnek tekinteni. Az autonómia eszménye szerint ugyanis a mű (és vele a szerző) zsenialitása abban áll, hogy mindazt, ami rajta kívül van, így a tradíció egészét is képes önmagába gyűjteni, s ezzel olyan törésmentes jelentésegésszé (totalitássá) zárulni, melynek egysége a forma révén minden elemét áthatja. A posztmodern dekonstrukció centripetális erejének hatására most ez a mű darabjaira (lexiákra) hasad, s az egységes Mű helyére a plurális, nyitott Szöveg lép, hogy megállíthatatlan keringésbe kezdjen a Nagy Textus folytonosan új jelentéseket generáló, azaz bármely rögzített jelentést „elhalasztó” hálózatában.

Korunk nagy átalakulásainak egyik jellegzetes izomorfiája az üzem- és munkaszervezet hasonló dekonstrukciója és hálózatosodása. A fordista vállalat és a benne uralkodó taylorista munkaszervezet szintén zárt Műként volt eltervezve, olyan egészként, mely a tervezéstől az előállításon át a marketingig és az értékesítésig lehetőleg mindent magába vont. Az egyre komplexebbé váló egész egyes elemeit egy szigorú hierarchia elvárásai szerint alárendelték a „tudományos menedzsment” terveinek és utasításainak, ezeket pedig az egyre nagyobb létszámú „fehérgalléros réteg”, a „termelés kapitányai” – ahogy nálunk nevezték őket: a művezetők – közvetítették fentről lefelé. Ebben a fegyelmezett és fegyelmező egészben az elemek összeillesztései lineáris, szukceszív sorokat, ha tetszik, elbeszéléseket alkottak. Bauman nyomán a fordizmus joggal nevezhető tehát „a modern társadalom öntudatának, e társadalom [...] »szilárd« korszakában. Közös történelmüknek ezen a szintjén a tőke, a menedzsment és a munkaerő arra volt ítélve, hogy jó ideig, sőt talán örökre, egymás mellett maradjanak – hozzákötve a hatalmas gyárépületek, a súlyos gépsorok és a masszív munkástömegek együtteséhez.”⁷⁷

A hatvanas évek végéig, az úgynevezett államkapitalizmusban (vagy államszocializmusban) a munkavállaló valóban jó eséllyel számíthatott arra, hogy alkalmazotti létét azon a helyen fejezi be, ahol elkezdte. A tanuláshoz, a különböző teljesítményekhez, vizsgákhoz vagy diplomákhoz hozzárendelt, intézményesen rögzített, kollektív szerződésben biztosított és (Nyugaton legalábbis) a szakszervezetek által felügyelt státuszok lehetővé tették az életpálya megtervezését. Adottak voltak a célok és a hozzájuk vezető utak. A biztonságnak persze megvolt az ára: a személytelenség, vagy a kor divatos kifejezésével élve, az elidegenedés. A szakszervezetek és a munkaadók által jól kezelhető, standardizált mércék alapján konstruált, homogenizált munkavállalói csoportok lehetővé tették ugyan a kiszámítható és közös mércék alkalmazását, azaz az *igazságosság* igényének érvényesítését, de kevés teret engedtek a személyességnek, az innovációnak és az egyéniségnek. Hiába: ami kiszámítható, azt valahogy ki kell számítani, a számítás pedig egyneműsítést követel.

A modernitás e háttere előtt világosan előtűnnek annak az új, posztmodern rendnek a sajátosságai, melyet Boltanski nyomán projektrendnek nevezhetünk. A projekt, szemben a szilárd intézményi keretekkel és a beléjük ágyazott státuszokkal, először is *időleges*. Világosan kijelölhető kezdete és vége van. Átmeneti alakzat, és nemcsak az időben. Nem kötődik intézményi, jogilag rögzített keretekhez. Egy projekt több intézményben, egy intézményben pedig több projekt futhat párhuzamosan. A projekthez való kapcsolódás azonban sokkalta inkább köthető a hálózatban, az egyre fontosabbá váló „networkingben” létrejövő *személyes* kapcsolatokhoz, az éppen itt és most felhasználható skillekhez, mint az intézményi rendben elfoglalt formális

státuszhoz, mely fokozatosan el is veszíti jelentőségét. Az intézményi egység keretein túlnyúló, jogilag nem, vagy kevésbé szabályozott térben megvalósuló projekt kiszabadítja az adott egységet intézményi, lokális korlátai, szerződéses kötöttségei közül. Határait átjárhatóvá teszi, és „egység” voltát gyakorlatilag megszüntetve, bekapcsolja az áramlások, a folyamatos keletkezés szabad – vagy mondjuk inkább így: jogilag szabályozatlan, *szabadjára engedett* – hálózatába, ahol a munkaidő és a szabadidő, a nyilvános szféra és a magánszféra lassan egymásba folynak. Hogy mit jelent a tartós foglalkoztatottság, hogy mit jelent a munkaidő és annak szerződéses tartalma, egyre homályosabb. A posztmodern, posztfordista, hálózati munkaszervezet követi a projektek logikáját. A hierarchizált nagyvállalatok, az ipari komplexumok helyébe az alvállalkozók, a rugalmas szakosodás, az outsourcing, a franchise világa lépett, a munkaerő-kölcsönzés, a távmunka és a részmunkaidő.

A termelés dekonstrukciójának, a tőkeakkumuláció Nagy Áramlásába való belépésnek tökéletességig vitt formája a globális, multinacionális vállalatokat jellemző értéklánc, a *value chain*, azaz a valaha egységes termelési folyamat szétदारabolása az egész rendelkezésre álló földgolyón: pénzügyi lebonyolítás pl. Londonban vagy New Yorkban, tervezés és design mondjuk Párizsban vagy Kaliforniában, fizikai termék-előállítás Kínában vagy Mexicóban, internetes szervizszolgáltatást Indiában. Ez a hálózatos megoldás tovább rontja a területiáisan kötött állam és a munkavállalók érdekérvényesítési képességeit, az egyre szövevényesebb szerkezet megkönnyíti az adóelkerülést, a veszteséges területek pedig pillanatok alatt át- vagy leépíthetőek, méghozzá anélkül, hogy veszélyeztetve lenne a pénz alakjában kivonható és továbbra is szabadon áramló tőke.⁸ És ahogy „individualizálódik” a részeire darabolt termelési folyamat, úgy *individualizálódik* a korábban homogenizáló kategóriákba, egységes státuszokba sorolt munkavállalói réteg is. Korábban, ha egyvalakit sérelem ért, ez a sérelem elvileg mindenkit érintett az adott kategóriában. Ma ez nincs így többé. A részeire darabolt termelési folyamatban *személyessé* válik a munkavállaló helyzete és teljesítménye is. A vállalkozások személyre szabott feladatokat és azokhoz kapcsolódó javadalmazási formákat vezetnek be. Ez a munkavállalók kollektív fellépését ellehetetlenítve, a munkavállalók és a munkaadók közötti tárgyalások decentralizációjához vezet, és a munka világának természetes formájává avatja a munkavállalók *egymás közti versenyztetését*. Hogy mit jelent az adott esetben az egyébként jól hangzó „személyesség”, nem nehéz belátni: a munkavállaló személyéig lecsupaszítva, szolidaritásviszonyaitól megfosztva áll szemben a munkaadóval – a törpe az óriással. Ily módon – Bourdieu-t idézve – „egy darwini világ jön létre, mindenki harca mindenki ellen a hierarchia minden fokán”.⁹ Mindezt – a globalizáció nyerteseinek oldalán – át lehet élni persze felszabadulásként is, az egyéniség, az innovációs készségek, az autonómia térnyeréseként,

ám nem kétséges, hogy a túlnyomó többség számára a kiszolgáltottság, az állandósult szorongás forrása. A szakszervezetek által is jól kezelhető, homogén munkavállalói érdekcsoportok szolidaritásformái helyébe a versenyfeltételeket befolyásolni képtelen, atomizált egyének versenyztetése lép.

Ebben az összefüggésben Reagannek vagy Thatchernek az 1980-as évek elején a szakszervezetekkel folytatott – rendőrrohamokkal tarkított – küzdelmei csak a jéghegy csúcsát jelentették. A szolidaritásviszonyok lerombolása szempontjából legalább annyira lényegesek, vagy talán még lényegesebbek voltak azok a kevésbé látványos beavatkozások, melyek a magántulajdonosi és vállalkozói szemléletet, valamint a piaci versenyt a társadalmi létezés magától értődő, természeti formájává avatták. A „harmadik útra” lépett blairi–schröderi Új Baloldal által is támogatott neoliberális berendezkedés nem egyszerűen arra törekedett, hogy védje és felerősítse a piaci versenyt és a magántulajdonon alapuló vállalkozást. Az önálló, felelős döntésekre képes, saját sorsát saját kezébe venni tudó egyén *szabad választásának* jogára hivatkozva a neoliberális kormányzatok arra törekedtek, hogy a magántulajdont és a piaci viszonyokat a társadalom minden zugában és szögletében elterjesszék. A társadalombiztosítást kiszorító magánbiztosítások rendszere, az oktatás és az egészségügy privatizációja, a szociális bérlakások építésével szemben a magántulajdonú lakóingatlanok erőteljes támogatása arra ösztönözte a társadalom tagjait, hogy életüket egyéni vállalkozásként éljék meg és könyvelői szemlélet alapján értékeljék. Ha „Jó ember kerestetik”, többé nem találta Szecsuánban. Mert egészen más helyzet az, ha nekem, mint egy demokratikus politikai közösség *polgárának*, *jogom* van a közösség bevételeiből fedezett és a közösség által ellenőrzött oktatásra, egészségügyre, ha *jogom* van az időskori vagy beteggondozásra, ha a politikai közösség tagjaként alanyi jogon elvárhatom a lakhatás elemi szintjének biztosítását. És más helyzet az, ha felelős magánvállalkozással alakult életem befektetett tőkéjének profitjából megvásárolom az oktatást, az egészségügyi szolgáltatást stb. Ez utóbbi esetben *passzív fogyasztóként* állok szemben egy szolgáltatóval, és nem *aktív polgárként* saját államommal.¹⁰

Két teljesen eltérő gondolkodásmódról, a Valóság két eltérő konstrukciójáról van itt szó. Az egyik Valóságot Sen Te lakja, aki akár jó is lehet. A másikat Sui Ta, akit nem érintenek a jó és a rossz szempontjai. Sen Te valóságában az együttműködést közösen osztott és közösen felülvizsgálható normák biztosítják. Sui Ta valóságában ugyanezek a normák legfeljebb figyelembe veendő, manipulálható tények. Ahogy Habermas mondaná: a cselekvések összehangolását ez esetben nem a *közös megértésre és jóváhagyásra* utalt normák, hanem az *egyedi döntések* átláthatatlan következményeinek *piaci, versenyalapú* integrációja biztosítja. A tőke logikája ezen a ponton mélyebben sebezte fel az emberi szolidaritásviszonyokat, mint a szakszervezetek erőszakos

visszaszorítása. P. Dardot-t és Ch. Lavalt idézve: különböző ösztönzők hatására az „emberek eljutottak oda, hogy létezésük valamennyi dimenziójában profittermelő tőkeherdözőnek tartsák önmagukat és akként viselkedjenek: fizetős felsőoktatás, egyéni tőkeszámla a nyugdíjrendszerben, magántulajdonú lakás, hosszú távú tőzsdei értékpapír-befektetések, ezek az »egyéni élet kapitalizációjának« azok az aspektusai, amelyek [...] egyre inkább felőrölték a szolidaritás logikáját”.¹¹ Am a szolidaritás logikájának felőrlése a közös Valóság felőrlését, végső soron a *Valóság eltűnését* jelenti, ha valóság alatt a tapasztalatoknak azt az interszubbjektív világát értjük, amit egy „közös ablakból” látunk: a közös jelentések megosztható és közösen *értelmezhető* terét.

Lyotard nevezetes leírása szerint a posztmodern állapotot az jellemzi, hogy időleges szerződések, átmeneti szabályok váltják fel a szakmai, érzelmi, szexuális, kulturális, családi szféra, vagy éppen a nemzetközi kapcsolatok szilárd intézményeit. A projektrend az élet minden szférájába, így a magánszférába is behatolt. Ami persze – és ezt ismét hangsúlyozni kell –, mint a tőke forradalmi általában, a globalizáció korszakában is hordoz egy emancipatív, felszabadító mozzanatot: az önálló, felelős döntésekre képes egyén liberális eszményének felelevenítése nemcsak újrafogalmazza az individuum *de jure autonómiájának* eszményét, de ezt egyenesen követelményként állítja elének. Olyan követelményként azonban, melyet – Bauman megfogalmazása szerint – a hálózatok értelmezhetetlenné váló valóságában lehetetlen *de facto autonómiára* váltani. Hiszen az autonómia – sok más mellett – minimum saját *törvényünk követését* jelenti, azt, hogy végigmegyünk a magunk választotta úton. A projektrend ezt *de facto* lehetetlenné teszi. A projekt ismer ugyan szabályokat, de csak időleges szabályokat. Az időlegesség itt épphogy a lényegi vonatkozás. Mert ami az áramlások terében számít, az a szabályok átlépésének, lecserélésének, megújításának vagy kijátszásának képessége. A Nagy Áramlás magába olvaszt mindent, ami merev, ami szilárd, ami nem a folyékony idő dimenziójában mozog. Az győző, aki úszni tud a Nagy Áramlással, aki váltani, átalakulni tud, aki folyékony lesz maga is. Korunk hőse a Nagy Houdini, a *szabadulóművész*. Ezzel szemben ami szilárd, ami autonóm, az akadályt képez. A *célok* vagy a *helyek*, amik felé törekszünk, menet közben helyeződnek át, tűnnek el vagy váltanak alakot, válnak kívánatos célok helyett tehertétellé. A folyékonysággal így elfolyik a *bizalom*. Mert mit is jelent a bizalom, mondjuk egy intézmény iránt? Ha bízok valamiben, azt gondolom (vagy inkább hiszem, de jó okkal), hogy mint eddig, a jövőben is jól vagy megfelelően fog működni. Tartósan ugyanaz marad, identikus, ahogyan én magam is. Ugyanezért bízom egy emberben, mondjuk a feleségemben. Számíthatok rá, számolhatok vele. Tudom, hogy mit fog tenni, mert ő: ő maga, ugyanaz. És végül persze ezért bízunk magában a Valóságban is: azt hittük – a közös intézmények, értékek, tudásformák, ha tetszik

egy közös *társadalmi konstrukció* alapján nem is ok nélkül –, hogy a Valóság tényleg valamiféle valóság. Ma ez sincs így többé.

Paulo Virno írja: „A kortársi cinizmusnak az az alapja, hogy az ember ma nem »tények«, hanem szabályok megtapasztalásán keresztül tanul [...] A szabályok megtanulása azonban azt feltételezi, hogy felismerjük azok megalapozatlanságát és egyezményes jellegét. Többé nem egyetlen, előre meghatározott »játék« meggyőződéses résztvevői vagyunk. Számos, különböző »játékkal« állunk szemben, melyek mindegyike nélkülöz minden nyilvánvalóságot és komolyságot. Csakis a közvetlen önállítás helyszínei, és ez az önállítás csak annál brutálisabb és arrogánsabb, annál cinikusabb, minél inkább – immár illúziók nélkül, ám tökéletes, azonnali azonosulással – olyan szabályokat alkalmazunk, amelyeknek egyezményességét és változékonyságát pontosan érzékeljük.”¹² A brutális és arrogáns önállítás mögött az „alaptalanság”, a beválthatatlan *de jure* autonómia által megnyitott új tátong: annak az embernek a kétségbeesett bizonytalansága, akit úgy bocsátottak szabadon, hogy magára hagyták. Az osztálykötöttségeitől *megszabadított*, vagy más fogalmazásban: a semmivé tett, identitásától, világosan körvonalazható és kiszámítható helyétől, szolidaritásviszonyaitól *megfosztott*, állandó alkalmazkodásra kényszerülő ember szüntelen aggodalommal kifelé figyel. Alkalmazkodna, hogy alkalmazható legyen, ám szorongva érzékeli, hogy nincs mihez. Éppen ezért – és ez nem jó jel – bármely képes: ki van szolgáltatva *kaotikus* belső késztetéseinek és *bármely* kívülről érkező erős hatásnak.

Ennek a bizonytalanságba taszított, szorongó embertömegnek a megnevezésére használják mostanság a *precarity*, *précarité* (bizonytalanság) és a *proletariátus* összevonásából keletkezett *precariat*, *prekariátus* terminust.¹³ A prekariátus leíró, szociológiai értelemben egyébként szintén meglehetősen bizonytalan jelentésű. Alapvetően a flexibilis munkaviszonyok által kizsákmányolt réteget, a „flexploitation áldozatait” jelöli: az elbocsátás állandó kockázata mellett részmunkaidőben vagy meghatározott idejű szerződéssel foglalkoztatott, bizonytalan jövedelemmel és gyakorlatilag semmilyen érdekvényesítési képességgel nem rendelkező munkavállalókat, főként fiatalokat, nőket és bevándorlókat. Ma már egyre inkább idesorolható azonban egy bővülő diplomás réteg is, egy szélesebb értelemben pedig a globalizáció és a posztmodern dekonstrukció gazdasági, szociális és kulturális vesztesei általában. Bár a „prekariátust” mint önmegjelölést a genovai „*Mayday*”-ből kinövő, a *Global Justice Movement*hez kötődő, radikális baloldali csoportok használják, a prekariátus egészét mégiscsak az jellemzi, hogy nem rendelkezvén *osztálytudattal*, *magáértvaló osztályá* sem válhatott: megzavarodott, elkeseredett és dühös emberek atomizált tömege csupán. Így állhatott elő az a különös helyzet, hogy míg a neoliberalizmus a piaci verseny általánossá tételével, a személyes élet kapitalizálásával a Tőke-Munka viszony ez idáig ismeretlen,

tiszta formáját hozta létre, ez a tiszta forma gyakorlatilag átláthatatlan maradt a prekariátus atomizált tagjainak individuális perspektívájából. A neoliberális berendezkedés egyáltalában nem elhanyagolható, és feltehetőleg nem is véletlenszerű, nem akaratlan teljesítménye ez. A David Rockefeller alapította, az USA-t, Nyugat-Európát és Japánt átfogó Trilaterális Bizottság 1975-ös jelentése a 68-as politikai válság áthúzódo hatásait vizsgálva a „demokrácia válságáról” beszél, és Thatcherrel egybehangzóan a kormányozhatatlanság rémét vetíti előre. A perifériára szorultak, a legszegényebbek aktív politikai szerepvállalása, az egalitárius követelések, egyszóval a kormányzottaknak a politikai döntésekbe való „túlzott” beavatkozásai következtében a kormányok képtelenné válnak a kormányzásra. Ahogy az – amerikai részről egyébként Samuel Huntington jegyezte – jelentésben olvashatjuk: „van a demokrácia végtelen kiterjesztésének egy kívánatos határa”.¹⁴ A neoliberális állam meg is vonta ezeket a határokat, és a határok a 2008 táján manifesztté váló válságig be is töltötték a feladatukat.

*

Azt szokás állítani, hogy a neoliberális állam – szemben az államkapitalizmussal vagy a szociális állammal – *semleges* állam, azaz nem avatkozik bele a társadalom ügyeibe. Lehet ezt persze állítani, de csak akkor, ha elhisszük, hogy az egyéni vállalkozók piaci versenye a társadalom természetes állapota, hogy a racionalitás modellje a profitmaximalizálásra redukálható, s akkor élünk emberhez méltó, „normális” életet, ha biográfiánkat sikerül egyéni vállalkozássá, tőkeberuházássá alakítani. Ahogy láttuk, a neoliberális berendezkedést épphogy egy rendkívül erős szabályozó tevékenység jellemzi, mellyel a társadalom minden zugában igyekszik megteremtteni a piaci verseny feltételeit, illetve eltüntetni annak korlátait. Másrészt azonban a neoliberális állam valóban *minimális* állam, ha állam alatt – régi beidegződéseinket követve – nem nagyvállalatot értünk, hanem a *politika* intézményesült szféráját: azt a szférát, ahol a *nyilvánosság* színpadára lépve a polisz polgárai közös ügyeiket intézik abbéli meggyőződésük szerint, hogy egyéni jólétük és boldogságuk csak a közösség jóléte és boldogsága útján, egy szolidaritásközösségben érhető el. A neoliberális állam abban az értelemben minimális tehát, hogy szakítva ezzel a nem is annyira antik, mint inkább jellegzetesen *modern* eszmével, a *demokratikus köztársaság* eszméjével, a nyilvános politikai szféra magánszféra általi gyarmatosítását támogatja. Amikor az *igazságos társadalom* eszménye helyére az egyén *emberi jogai* lépnek, az állam biztosítja ugyan az *önmagáért* felelős individuum *de jure* autonómiájának jogi feltételeit, de autonómiája *de facto* autonómiára váltásában gyakorlatilag magára hagyja: rábízva „természetes közegére”, a piaci versenyre, miközben annak „természetellenes”, tudniillik politikai korlátait megszünteti.

Hadd idézzem ezen a ponton kicsit hosszabban Baumant, aki arról beszél, hogy széles és növekvő szakadék húzódik a *de jure* autonómia állapota és a között az állapot között, amikor saját sorsa fölött tényleges ellenőrzésre téve szert, ezt az autonómiát valaki *de facto* autonómiává változtathatja. „A szakadékot – mondja Bauman – nem lehet kizárólag individuális erőfeszítésekkel áthidalni, olyan eszközökkel és forrásokkal, melyek egy önmenedzselő életstratégia keretein belül érhetőek el. A szakadék áthidalása a Politika dolga, így, nagy P-vel. Feltételezhető, hogy a kérdéses szakadék épp azért jelentkezett és növekedett, mert kiürült a nyilvános szféra, különösképpen az »agora«, az a közvetítő, egyszerre nyilvános és magán terület, ahol az egyéni életstratégiák találkoznak a nagybetűs Politikával, ahol a magánproblémák lefordíthatók a közügyek nyelvére, és a személyes gondokra nyilvános megoldásokat és értelmezéseket találhatunk. A helyzet átrendeződött, a kritikai elmélet feladata az ellenkezőjébe fordult: a feladat korábban a magánautonómia védelme volt a közsféra előretörésével szemben [...] Ma a feladat az eltűnőben lévő közsféra védelme.”¹⁵ A közsféra kiürülése, a köztársaság polgárának háttérbe szorulása a magánszeméllyel szemben persze aligha meglepő, ha arra gondolunk, hogy a neoliberális berendezkedés nagy váltópártjai az ellentétek lehetőségét is kizáró „közepet” megcélozva, csak kicsit átfestett zászlók alatt, csak kicsit módosított tálalásban mindig ugyanazt mondják: tudniillik hogy nincs más alternatíva, mint amit a piac törvényei diktálnak. Kérdés, miben tér el ez esetben a jó politika a gondos könyveléstől.

A konszenzusereső, racionális érvelésen nyugvó, *parlamentáris demokrácia* már a XX. század kezdetén is csak tiszteletre méltó hagyomány, a politikatörténet ténye volt. De amikor a munka-tőke viszony világos struktúrái és a belőle származó, tagolt osztály- és érdekviszonyok a neoliberális individualizáció hatására a XX. század utolsó harmadában széthullnak, talajukat vesztik az érdekek mentén szerveződő, konszenzus (és igazság) helyett kompromisszumokat kereső, *plurális pártdemokráciák* is. Napjaink – nem tudni miért – *liberális demokráciának* nevezett berendezkedését a leghelyesebb lenne talán Colin Crouch nyomán *poszt-demokráciának*, esetleg a *poszt-politika* korszakának nevezni.¹⁶ A neoliberális (poszt)politika a négyévenként ismétlődő választásokat állítva a politikai tevékenység középpontjába, eleve a magán személyekből rekrutálódó, atomizált tömeget célozza meg: azt a magányos politika-fogyasztót, aki a szavazófülke magányában értékeli az elmúlt időszak politikai szolgáltatásait. Ez a modell, mindaddig, amíg olajozottan működött, a választások közötti időszakban nyilvánvalóan nem tartott igényt polgárai politikai aktivitására. Maguk a választások pedig – egymással vetélkedő professzionális szakértői teamek, a meggyőzés reklámszakembereinek vezényletével – szigorúan kontrollált *spektáculumokként* szerveződtek, néhány gondosan kiemelt és elhatárolt téma, jöszerevel szlogen mentén. Közhelyszámba megy, de

igaz: egy párt politikai kampánya és egy mosópor reklámkampánya között nem volt lényeges különbség. A választási spektakulumok mögött a tulajdonképpeni tevékenységet a választáson győztes pártokból alakult kormány, és az alapvetően gazdasági érdekeket közvetítő eliték közötti egyeztetési és alkudozási folyamatok jelentették. A politika jórészt technikailag értelmezett gazdasági és közigazgatási problémák menedzselésére korlátozódott, és az establishment pártjai messze elkerülték azokat a modernitás politikai világát jellemző, univerzális kérdéseket (igazságos társadalom, egyenlőség és szabadság viszonya stb.), melyek nyilvános megvitatása a hatalmi és elosztási viszonyok átrendezését hozhatta volna magával.¹⁷ Ily módon a demokrácia formális értelemben ugyan érintetlen, a mindenkori kormány pedig leváltható maradt, de a politikacsinálás az egymással összefonódó, váltórendszerben működő politikai és gazdasági eliték privilégiumává vált. A gazdasági szféra képviselői tanácsadókként beépültek a pártapparátusokba, a pártok potentátjai pedig felügyelőbizottsági tagokként az üzleti vállalkozásokba, és létrejött az a körforgás, amelyben a politikai hatalom pénzt, a pénz pedig további politikai hatalmat generált, és így tovább, hogy végül eljussunk az 1 versus 99%-hoz.

Az eliték zárt ajtók mögötti egyeztetési folyamatának demokratikus választásokkal történő legitimációja, ez a négyévente ismétlődő spektakulum továbbá egy olyan nemzeti szuverenitásra épült, mely maga is egyre inkább spektakulummá csupaszodott. Mivel politikai legitimáció és politikai megbízás jelenleg csak a nemzetállami keretek között kiépült demokráciák felől érkezhethet, a neoliberalizmus politikai berendezkedése igyekezett fenntartani a nemzeti szuverenitást és a demokrácia intézményes formáit, miközben a területiálisan kötött nemzetállamok menthetetlenül beágyazódtak a politikai kontrolltól megszabadult, globális tőke Nagy Áramlatába.

Ezt a Nagy Áramlatot, pontosabban a Nagy Áramlatban összekapcsolódó területiális államok új, *hálózatos* együttműködési formáját nevezi Michael Hardt és Antonio Negri *Birodalomnak*.¹⁸ A Birodalom alapvetően különbözik – hangsúlyozza Hardt és Negri – a nemzetközi dominancia kolonialista vagy imperialista formájától. Először is nem *internacionális*, nem *nemzetközi*, hanem *globális* vagy *transznacionális* berendezkedés. A Birodalom decentralált és deterritorializált, „kormány nélküli kormányzás” (*governance without government*): szerződéseknek, megegyezéseknek, kompromisszumoknak, üzletkötéseknek és kölcsönöknek olyan nem intézményesült, egészében mégis kényszerítő erejű együttese, mely fokozatosan az egész glóbuszt bevonja nyitott és folyamatosan terjeszkedő határai közé. Terjeszkedése nem azt jelenti azonban, hogy anektálja vagy megsemmisíti azokat a hatalmakat, amelyek útjába kerülnek, „hanem épp ellenkezőleg, megnyílik előttük, és bevonja őket a hálózatba. Megnyílik az egyeztetési lehetősége, és így módon az erők és ellenerők konstitutív hálózatában

a Birodalom szuverén alakzata az állandó reformok folyamatában alakul”.¹⁹ A tőkeáramlás globális rendszere egy olyan Hálózathoz vezet, melynek egymástól kölcsönösen függő csomópontjai nem tehetnek szert szuverenitásra. „Kormány és politika teljes mértékben integrálódik a transznacionális kényszereknek ebbe a rendszerébe [...] A politika nem tűnik el; ami eltűnik, az az autonóm politika lehetősége.”²⁰ Ennek egyik aspektusa a hatalom átalakulása. A Birodalomban a hatalom, miként a Birodalom maga, decentralt és lokalizálhatatlan. Nem írható le többé az uralkodó és az uralomnak alávetett osztályok, a fegyelmezők és a fegyelmezettek bináris oppozíciójával. Tehát a Panopticon modelljével sem, hiszen az is feltételezte a megfigyelők őrtornyát és vele szemben a megfigyelték celláit. Ezzel szemben a „Birodalom egyenletes felszínén nincs hely a hatalom számára: a hatalom egyszerre van mindenhol és sehol”.²¹ A globális versenyben minden elemet fogva tart a kölcsönös függések Hálózata.

Ebből azonban Hardt és Negri a 21. század küszöbén még egy paradoxnak tetsző, de végső soron optimistának szánt következtetést vont le. Bár a lokalizálhatatlan, és épp ezért globális hatalom elfoglalt minden olyan teret, ahol a tradicionális értelemben vett ellenhatalom megvethetné a lábát, ám azzal, hogy mindent magába olvasztott, a Birodalom – mint a telhetetlen gömböc –, saját ellenfelét is elnyelte, azaz önmagába bocsátotta. Ahogy a hatalom mindenhol jelen van, úgy az ellenállás lehetősége is. A híres megfogalmazás szerint: „Ha nincs többé olyan hely, amely külsőként lenne felismerhető, mindenhol ellen kell állnunk”.²² A Negri-féle ellenállás modellje a *flashmob*, azaz az önkéntes, projektjellegű szerveződések, az egyes akciókra irányuló, majd felbomló, hierarchia és átfogó koncepció nélküli csoportosulások, amelyek – kimondva vagy kimondatlanul – a Birodalom mintáját követik. Atomizált egyének változó-alakuló hálózataira építenek, melyek éppúgy megfoghatatlanok és mindenhol jelenlévők, miként a hatalom.

Nem az a kérdés, hogy az ellenállásnak ez a formája működőképes-e. Azt lenne ideje észrevenni, hogy megváltozott maga az alaphelyzet. Megélve az Európai Unió válságát, Európa, és különösen annak keleti széle felől nagyon is jól érzékelhető az öröklétre berendezkedett Birodalom válsága: az antiglobalizációs jelszavakkal érkező új hatalmi törekvések ismét territoriális és centralizált formákat propagálnak, s ennek nincs okunk örülni.

*

Láttuk: a politikai korlátaitól megszabadított tőke Nagy Áramlásába, a Birodalomba beágyazott neoliberalis állam működése során mintegy becsatornázza a társadalmat az élet minden zugát átjáró piaci versenybe. Ezzel egyrészt tiszta, kulturális, etikai és politikai „sallangjaitól” megfosztott formájára hozza a tőke-munka viszonyt, másrészt oly mértékben – tudniillik az egyéni biográfiáikig lemenően – atomizálja a

társadalmakat, hogy az egyéni létproblémák mögött megbúvó tőke-munka viszony átláthatatlan marad. De az atomizált „vállalkozókra” bontott tömeget a neoliberais állam csak addig tudja távol tartani a „nagybetűs Politikától”, amíg sikerrel tudja menedzselni a globális tőke-akkumuláció territorialis hatásait. Új helyzet állt elő, amikor a territorialis nemzetállamok a 2008-as *financiális* krízist „birodalmi nyomásra” – és az Európai Unióban ez különösen jól érzékelhető – *fiskális* krízissé alakítják, azaz a neoliberais berendezkedést megmentendő, végső adósként magukra vállalják (társadalmiasítják) a pénzügyi szféra adósságait. Ez drasztikus megszorításokhoz vezet, a megszorítások pedig növekvő munkanélküliséghez, a közsféra csődjéhez és tömeges elszegényedéshez. Erőszaktól sem mentes tömegtüntetések rázzák meg Dél- és Kelet-Európát, kiélesednek az idegengyűlöletet indikáló migrációs problémák, és vele együtt Japántól Amerikán át Európáig felerősödnek az antiglobalizációs, nacionalista tendenciák. Az osztálykötöttségeitől megszabadított, vagy más fogalmazásban: a semmivé tett, identitásától, világosan körvonalazható és kiszámítható helyétől, szolidaritásviszonyaitól megfosztott prekariátus – kiszolgáltatva *kaotikus* belső készleteseinek és *bármely* kívülről érkező erős hatásnak – lassan magára ébred, és baloldali alternatíva hiányában az autoriter, nacionalista Új Jobboldal, vagy a szélsőjobb irányába fordul.

Ha a prekariátus ügyét képtelenek vagyunk megérteni és feldolgozni – írja Standing monografikus elemzése bevezetőjében –, fennáll egy „politikai infernó” lehetősége. Hogy ezt az infernót Standing hangsúlyosan *politikai* infernónak nevezi, nem véletlen. Az infernó elkerülésének alapfeltétele ugyanis, hogy a szélsőjobbot ne morális kategóriák alapján közelítsük meg. Azzal, hogy tagjait és híveit csöcseléknek, söpredéknek nevezzük, legfeljebb magunkat nyugtatjuk meg, ha ugyan megnyugvást jelenthet, ha a társadalom egy egyre szélesebb rétegét – ezzel egyébként a szélsőjobb logikáját követve – mint nem embereket, mint kvázi állatokat kizárjuk azok köréből, akiket politikai és morális értelemben egyáltalában számba kell és érdemes venni. A szélsőjobb *politikai* alakulat. Azaz minden borzalma – és lehetséges borzalmas következménye – ellenére sem tekinthetünk rá úgy, mint az „emberi gonoszság” művére. Bár Chantal Mouffe demokráciaértelmezését vitathatónak érzem, abban azt hiszem, igaza van, hogy „a szélsőjobboldali populizmus a posztpolitikai konszenzus” következménye: „A neoliberais hegemonia következtében – írja Mouffe – a társadalmi és gazdasági viszonyokat érintő alapvető döntéseket eltüntették a politika területéről. A hagyományos, demokratikus politikai pártok képtelenné váltak arra, hogy politikai értelemben kezeljék a társadalmi problémákat. Sokszor úgy tűnik – teszi még hozzá –, egyedül a jobboldali populisták vannak tisztában azzal, „hogy a politika mindig egy »Övelük« szembeállított »Mi« létrehozásában áll, ez pedig egy kollektív identitás megteremtését feltételezi.”²³

Mint jeleztem, Mouffe és a vele együttgondolkodó Laclau demokrácia- és populizmusfelfogása vitatható, de a *populus* keletkezésének az az elméleti rekonstrukciója, amit Laclau nyújt,²⁴ úgy tűnik, jól alkalmazható a jobboldali nacionalizmusok alapján szervezett populizmusok megértéséhez. Az alkotmányosan rögzített, univerzális emberi jogokon nyugvó liberális demokráciák a Birodalom működésmódját követik: ahogy a nyitott és – mint a gömböc – mindent magába fogadó globális Birodalom sem ismer semmit, ami alapvetően Más, valami rajta kívül eső lenne, a neoliberais állam sem ismer belső határokat, egymással szemben definiálható társadalmi osztályokat, rétegeket vagy csoportokat. Mindig elkülönülten jelentkező, individualizált, épp ezért semleges technikai kérdésként kezelhető igényeket, a politika atomizált *fogyasztóinak* igényeit igyekszik kielégíteni. A „differenciálisan kielégíthető” igényekről folyó alkuk decentralt, minden egységes politikai vízióról lemondó sokasága alkotja a „kisbetűs politikát”, mely mindent és mindenkit a strukturálatlan, semleges „középbén” gyűjtene össze. Amikor azonban egyre több igény kielégítetlen marad, felmerül annak a lehetősége, hogy egy új politikai erő a diffúz, egymásnak sokszor ellentmondó igényeket egy „egyenértékű láncban” egyesítse. De „az egyenértékűségi relációk nem mennének túl a szolidaritás bizonytalan érzésén, ha nem kristályosodnának ki olyan diszkurzív identitássá, amely immár nem demokratikus igényeket *mint* egyenértékűeket képvisel, hanem az egyenértékűségi kapcsolatot mint olyat.”²⁵ Ehhez azonban „közös nevezőre” kell lelni, „amelyben a sorozat totalitása megtestesül [...] Nincs hegemonia anélkül, hogy egy népi identitást ne konstruálnának a demokratikus igények sokaságából”.²⁶

Mert az establishment ún. baloldali pártjai egyértelműen azonosultak a neoliberális berendezkedéssel, s mert ez a berendezkedés globális és transznacionális, a többes szám első személy „közös nevezőjeként” az erős, szuverén államban egyesülő *nemzet* kínálkozott, melynek kulturális és politikai hagyományai – Európában különösen – amúgy is erősek és elevenek. A nemzet elképzelt közösségében – vagy ahogy Laclau mondaná: „üres jelölőjében” – lehetett összegyűjteni a *legkülönbözőbb*, köztük tradicionálisan *baloldali, az igazságos társadalomra irányuló* igényeket, benne lelhetett újra identitására a prekariátus elbizonytalanodott és dühös tömegének az a része, mely kulturálisan nyitott volt ebbe az irányba. A nemzet válhatott egy olyan „Mi”, egy olyan *többes szám első személy* megteremtésének alapjává, mely a határokat nem ismerő, a határokat leromboló Birodalomban most ismét *határt von*: úgy különbözteti meg magát, hogy kizárja magából a liberális demokrácia „oligarchiának” deklarált elitjét, ami könnyen behelyettesíthető a globális világrend bürokrátaival, a „nemzetközi karvalytkéivel”, vagy épp a „zsidó pénzvilággal” is. Az élet egészét átjáró piaci verseny „élet-halál harcába” kényszerített tömegnek a nemzet új szolidaritásviszonyt ígér. Benne egyesülünk „Mi”, munkaadók és munkavállalók, szegények és

gazdagok – az egyenlőségi lánc diffúz elemei, akik immár *szemben állva* a nemzetietlen oldallal, *politikai egységet* alkotunk. Olyan politikai egységet azonban, mely továbbra is elfedi – a nemzet „üres jelölőjében” feloldja – a munka-tőke viszonyból fakadó ellentéteket.

Nem önmagában a populizmus az, ami itt életveszélyes. A politika, mint a polisz ügyeinek intézése végül is valóban feltételez egy olyan népet vagy populust, melynek közösen megoldandó, közös ügyei vannak. Ami – nem véletlenül használom a kifejezést – életveszélyes, az a határ megvonásának, azaz a szolidaritás megteremtésének „helye”, maga az *új nemzetvízió*. Mert látnunk kell: az *antiglobalizmus* kontextusában akkor is új jelentést kap az erős, szuverén államban tömörülő nemzet, ha hívei szolidan távol tartják (tartanak) magukat a szélső-jobbtól. Amíg a nemzeti különösség az *egyetemes* emberi Történelem Nagy Elbeszélésébe, egy közös narratívába illeszkedett, a nemzetek viszonya lehetett agonális, de bizonyosan nem volt antagonisztikus. Ahogy Wallerstein írta, „a modern világ nacionalizmusa [...] az egyetemeshez való asszimilálódás [...] és ugyanakkor [...] a különöshöz való ragaszkodás, a különbségek újrafeltalálása utáni vágy bizonytalan kifejeződései. Valóban, ez egyfajta különösség általi egyetemesség, és az egyetemes általi különbözés.”²⁷ A felvilágosodás szellemében a modernitás gondolkodói a „nemzet rendeltetését” az „Ember rendeltetésével” való összhangban tudták csak elképzelni. Egészen új helyzet áll elő akkor, amikor az Új Jobboldal a maga nemzetvízióját az egész világot átfogó globalizációval szemben, annak tagadásaként fogalmazza meg. Az eredmény *nem egy modern, hanem egy posztmodern nemzetfogalom*, az etnicitásra visszaszoruló pusztá különbözős, mellyel semmiféle Világtörténelem, semmiféle Nagy Elbeszélés nem fér össze.²⁸ Nem pusztán a globális tőke és a globális piaci verseny, de maga az univerzalitás – mint egyidejűleg kommunista és kapitalista ármány – válik a leküzdendő ellenfélle. Ez pedig a reprimítivizálódás, egy új barbarizmus rémét vetíti előre. Végző konzekvenciáiban a szuverén nacionalizmusok politikája – nem akarnék én itt bombasztikus lenni, de meggyőződésem, vagy tán félelmeim alapján mégis ezt kell mondjam – véres háborúkkal, az etnikai tisztogatások kilátástalanságával fenyeget, különösképpen Közép- és Kelet-Európában. Továbbá a megkülönböztetésen és határvonáson alapuló nemzetvízió nem csak a *de jure* autonómia *de facto* autonómiára váltását nem segíti elő, de tekintélyelvű, homogenizáló államberendezkedésével a személy *de jure* autonómiáját is visszaveszi.

Természetesen a jobboldal által végrehajtott határvonással nemcsak a határ egyik oldala, a nemzet szolidaritásközössége nyer meghatározást, de *vele szemben* a másik oldal is. És minél inkább tiltakozik az így megkülönböztetett „nemzetietlen oldal” e meghatározás ellen, annál inkább belekényszerül a fenti megkülönböztetés logikájába. Jól látható ez például az Európai Unióban, melynek politikai életét jelenleg

az a széles támogatással rendelkező konszenzus uralja, miszerint mind otthon, mind Brüsszelben a nemzeti érdekek érvényesítése az elsődleges, vagy talán az egyetlen legitím feladat. Nemcsak a konzervatív vagy néppárti, de az *Internacionálét* azért néha még elzűmmögő baloldali politikusok is fennkölt orcát öltenek, ha felhangzik a nemzeti himnusz, és kezüket rögtön a szívükre helyezik. Ami nem is csoda: felhatalmazásukat és politikai legitimációjukat a nemzeti választásokon nyerik el. Ezért aztán jelenleg nincs is olyan, az establishmenthez tartozó, jobb- vagy baloldali párt, amelyik ki merne állni egy transznacionális, föderatív Európa eszméje mellett.²⁹

A baloldal újjászületésének – hadd legyenek ismét bombasztikus – egyetlen esélye van: ha teljes egészében visszautasítja ezt a megkülönböztetést, méghozzá oly módon, hogy *a helyébe egy másikat állít*. Ha a neoliberális konszenzus sivataga után úgy teremtsz ismét szolidaritásviszonyt, hogy a megkülönböztetést az egész glóbuszt behálózó transznacionális *tőke-munka viszony* mentén hozza létre – egy olyan *univerzális szociális* kérdés mentén, mely bár nem tünteti el, de keresztülmetszi a *partikuláris nemzeti és kulturális* különbségeket. Röviden ezt mondhatnánk úgy is: ha képes ismét felvállalni azt, ami a baloldaliságnak mindig is a sine qua nonja volt, ti. az elszabadult tőkeviszonyok kritikáját és az internacionalizmust (amit ma inkább transznacionalizmusként lehetne értelmezni). Mindez persze aligha jelentheti a Proletariátus hagyományos fogalmához és az Osztyáyharc hagyományos formáihoz való egyszerű visszatérést. De a megújuló baloldal nem határozhatja meg önmagát minden további nélkül „antikapitalistaként” és „antiglobalistaként” sem, mert ezzel – miként az Új Jobboldal – a modernitásnak és az univerzalitásnak azokról az értékeiről mondana le, melyek nem jöhettek volna létre, és nem is maradhatnak fenn a tőke univerzális forradalmának emancipatorikus teljesítményei nélkül.

*

Kétségtelen, itt kezdődnek az igazi problémák. Egy olyan terjedelmes, alkalomadtán már így is túlbonyolított dolgozat végén, mint ez itt, akár mondhatná azt is az ember, hogy „ezeknek a problémáknak a megvilágítására majd egy következő írásunkban térünk vissza”. Ami sokszor persze csak annyit jelent, hogy a szerző tétován széttárta a karját. Szó se róla, magam is érzek valami hasonló tétovaságot. De hogy ne ez a kép maradjon a tisztelt – sőt, ha idáig eljutott az olvasásban, igazán mélyen tisztelt – olvasó fejében, tennék néhány tézisszerű, azaz további megfontolást igénylő megjegyzést.

1. Ha a baloldal feladatát abban a modernista Nagy Elbeszélésben fogalmazzuk újra, miszerint hősünknek a globális tőke szabad áramlását a szolidaritáson alapuló társadalmi integráció és a demokratikus politikai akaratképzés keretei közé kell kényszerítenie, s ehhez még

azt is hozzátesszük, hogy feladatát csak internacionális/transznacionális eszközökkel érheti el, minden bizonnyal nyakunk közé kapjuk az utópizmus, méghozzá a veszedelmes, mert centrális hatalmi struktúrákat újratereztető utópizmus vádját. Ami a dolog első részét, az utópiát illeti: a kanti „örök békében” szereplő Világ talán mondható utópikus konstrukciónak, vagy – miként Kant mondta – a Gondviselés kegyelmének. A globalizált Világ Negri-féle Birodalma ezzel szemben realitás: a tőke univerzális forradalmának *megvalósulása*. Ha a tőke transznacionális, ellenőrzése is csak transznacionális lehet, s azok a „realisták” dédelgetnek rémisztő következményekkel járó utópiákat, akik a visszavonhatatlanul globálissá vált tőke működését a szűkre vont nemzeti határok között akarják megregulázni. Továbbá, ha az olyan intézmények, mint az IMF, a WTO, az OECD vagy a Világbank a természeti hatalommá sűrűsödött piac és a pénz logikája szerint működni tudnak, nem látom *e/vi* akadályát annak, hogy hasonló intézmények működni tudjanak a társadalmi integráció, ne adj isten, a kommunikatív ész logikája szerint is.

2. Ami a centrális hatalmi struktúrák fenyegetését illeti. Alapvető kérdés, vajon a globális tőke Nagy Áramlatába vetett, a migráció következtében eleve transznacionális prekariátusnak – átmetszve a posztmodern korszak identitás- és kultúrharcait – sikerül-e magáértvaló *osztállyá* válnia. De a prekariátus osztályát – Standing elemzéseire világosan rámutatnak – nem lehet, de nem is szabad a Proletariátus mintájára mint masszív és homogenizált munkástömeget elképzelni, ahogy küzdelmét sem az Osztályharc mintájára. A Munka, de a munkanélküliség sem azt jelenti ma, amit a XIX. században vagy az államkapitalizmus idején jelentett, következésképpen egy keynesi mintát követő reform önmagában nem oldaná meg a problémákat. Tévtű lenne a tömegtársadalomhoz, az államkapitalizmus és az államszocializmus konvergenciájához való visszatérést megcélozni.

3. Még mindig a centrális hatalmi struktúrák fenyegetését illetően. Bár a metafizika posztmodern kritikájára épülő értékválasztást, az emancipáció Nagy Elbeszélésének felmondását, mint értelmiségi programot, tévedésnek vélem, a posztmodern korszak ontológiai szintekig lehatoló következményeivel számot kell vetni. A „keletkezés ontológiája”, a hálózatos társadalom nyitottsága és individualizáló ereje kétségkívül utat nyitott a kreatív erők, az innováció és a fantázia felszabadulása – a *de jure* autonómiák megszületése előtt. Azt a „nagybetűs Politikát”, mely képes megteremteni a *de facto* autonómia feltételeit, ugyan nem tudom elképzelni a hagyományos politikai pártok szervezeti struktúrái és átfogó programjai nélkül, de azok nélkül az autonóm, civil, alternatív stb. szervezetek nélkül sem, melyek a posztmodern fantáziából táplálkoznak.

4. Hogy a *de jure* autonómia *de facto* autonómiára legyen váltható, egy baloldali politikának ma az *egyenlőséget* és a társadalmi *igazsá-*

gosságot kell a középpontba állítania, és egyúttal felül kell vizsgálnia szabadság és egyenlőség viszonyát. A neoliberalizmus kétségkívül a szabadság jegyében állt, szabadság alatt a minden szubsztanciális tartalomtól való megszabadulás képességét, a mobilitás értve. Ez a szabadság pedig csak annyit jelent, hogy az győz egy egyenlőtlen, egyre többeket a szó szoros értelmében nyomorba taszító küzdelemben, aki nagyobb mobilitással rendelkezik, tehát szabadabb. A területián kötött állam kiszolgáltatott a bármikor kivonulni képes banktőkének és a multinacionális vállalatoknak. A pillanatok alatt eltűnni és újjászületni képes pénztőke a reálgazdaságot, a területiális, politikai, humán- és persze adókötelezettségek alól kibújni képes, „könnyűszerkezetes” vállalkozás a hierarchikus, helyhez kötött, nehézkes és ezért könnyen ellenőrizhető munkaszervezeteket teperi maga alá. A minden esszenciális tehertől való megszabadulást feltételező mobilitás vajon nem azért válhatott-e tehát mára önértékké, mert egyúttal a mások feletti hatalom, horribile dictu, a *kizsákmányolás* forrásává vált? Nem úgy van-e, hogy a tanulatlanságuk, szegregációjuk, kedvezőtlen területiális adottságaik miatt *immobil rétegek* azok, melyek nehézkedésük okán egyszerűen feleslegessé válnak, olyannyira, hogy látszólag még a kizsákmányolás szférájából, azaz a tőke-munka viszonyból is ki vannak rekesztve?

5. Végül: ez az írás, követve egy gondolkodási hagyomány szokásos útvonaltát, a Nagy Áramlás kialakulását és válságát az úgynevezett Nyugat, a centrum perspektívájából vizsgálta. Bizonytalán más képet kapnánk, ha perspektívánkat sikerülne felcserélni egy olyannal, amely az univerzalitás – hogy ne mondjam: az Ember – sorsát nem köti a Nyugat sorsához. Annyi megkockáztatható, hogy a „Birodalom válsága” úgy is értelmezhető, mint a *centrum-periféria* viszony elemeinek ellentmondásokkal és súlyos helyi konfliktusokkal terhes átrendeződése és – talán – lassú kiegyenlítődése.

Jegyzetek

- 1 Slavoj Žižek: Don't Act. Just Think. (<http://bigthink.com/videos/dont-act-just-think> 2014-06-26)
- 2 Ez a kezdés egyúttal persze folytatás, bekapcsolódás egy tradícióba. Ami a kezdés személyes vonatkozásait illeti, hadd utaljak két korábbi, idevágó írásomra: Van itt egyáltalán baloldal? *Liget*, 25. évf. (2012) 11. sz. 5–19; Individualizmus individuumok nélkül avagy hogy került a Nagy Generáció a hálóba. *Liget*, 26. évf. (2013) 10. sz. 5–27.
- 3 Joseph Stiglitz: Of the 1%, by the 1%, for the 1%. *Vanity Fair*, May, 2011. (<http://www.vanityfair.com/society/features/2011/05/top-one-percent-201105>).
- 4 Ez a sajátos problematika áll az Individualizmus individuumok nélkül, avagy hogy került a Nagy Generáció a Hálóba című írásom középpontjában.
- 5 A neoliberalizmust illetően elsősorban David Harvey *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, 2005, illetve Pierre Dardot – Christian

- Laval A *globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*. Budapest, EgyKettő Kiadó, 2013 című könyvére támaszkodom.
- ⁶ Luc Boltanski–Eve Chiapello: *The New Spirit of Capitalism*. Verso, 2005.
- ⁷ Zygmunt Bauman: *Liquid Modernity*. Polity Press, 2000, 57.
- ⁸ Gurría, az OECD főtitkára 2012-es jelentése szerint a globális value chain megjelenése a kilencvenes évektől alapvetően megváltoztatta a beruházások és a kereskedelem nemzetközi viszonyait és messzemenő következményekkel járt az államokra nézve. Angel Gurría: *The Emergence of Global Value Chains: What Do They Mean for Business*. (<http://www.oecd.org/about/secretary-general/theemergenceofglobalvaluechainswhatdotheymeanforbusiness.htm> 2014-06-26)
- ⁹ Pierre Bourdieu: *Utopia of Endless Exploitation. The essence of neoliberalism*. (<http://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu> 2014-06-26)
- ¹⁰ Ezen az alapon áll a Harmadik út elképzeléseit meghatározó Anthony Giddens is: „A szociáldemokraták kötelessége, hogy megváltoztassák kockázat és biztonság viszonyát a jóléti államban, olyan társadalmat alakítsanak ki, amelyben a kormány, az üzleti élet és a munkaerőpiacok területein »felőls kockázatvállalók« tevékenykednek.” Anthony Giddens: *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. Budapest, Agóra Marketing Kiadó, 1999, 78. Ez a szemlélet hatja át Tony Blairnek és Gerhard Schrödernek az 1999-es európai választások előtt megjelent közös kiáltványát: *Europe: The Third Way/Die Neue Mitte*. (<http://library.fes.de/pdf-files/bueros/suedafrika/02828.pdf> 2014-06-26)
- ¹¹ Dardot–Laval: i. m. 2013, 282–283.
- ¹² Paulo Virno: *The Ambivalence of Disenchantment*. In Michael Hardt – Paulo Virno: *Radical Thought in Italy*. Minnesota UP, 2006, 17–18.
- ¹³ A prekariátust illetően vö. Guy Standing: *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury, 2011.
- ¹⁴ Michael Crosier – Samuel Huntington – Joji Watanuki: *The Crisis of Democracy: Report on Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. New York UP, 1975, 115.
- ¹⁵ Bauman: i. m. 39.
- ¹⁶ Colin Crouch: *Post-Democracy*. Polity Press, 2004.
- ¹⁷ Rancière-t idézve: „A formális demokráciák azonosulása a liberális gazdasággal egyre nyilvánvalóbbá vált az ún. demokratikus berendezkedésekben, és ez a demokratikus viták belső kimerülését jelezte. A szocialista alternatíva eltűnése [a kilencvenes évek elején] a demokratikus viták megújulása helyett azt hozta magával, hogy a demokrácia a globális gazdasági kényszerek lokális menedzselésére redukálódott. Ezeket a kényszereket olyan közös feltételrendszerként értelmezték, mely ugyanazt a megoldást kényszeríti rá mind a jobb, mind a baloldalra. Az e megoldásokkal kapcsolatos konszenzus vált a legfőbb demokratikus értéké.” Jacques Rancière: *Introducing Disagreement*. *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, 9 (3), 2004.
- ¹⁸ Michael Hardt – Antonio Negri: *Empire*. Harvard UP., 2000.
- ¹⁹ Uo. 166.
- ²⁰ Uo. 307.
- ²¹ Uo. 190.
- ²² Uo. 211.

- ²³ Chantal Mouffe: Democracy in Europe: The Challenge of Right-wing Populism. In *Populism and the Mirror of Democracy*. Ed.: Francisco Panizza. Verso, 2005. (http://www.cccb.org/rcs_gene/mouffe.pdf 2014-06-26)_Mouffe politika- és demokráciaértelmezését illetően lásd: Uő: *On the Political*. Routledge, 2005.
- ²⁴ Ernesto Laclau: *A populista ész*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2011.
- ²⁵ Uo. 112.
- ²⁶ Uo. 144.
- ²⁷ Imanuel Wallerstein: *The Politics of the World-Economy. The States, the Movements and the Civilizations*. Cambridge UP., 1984, 166–16.
- ²⁸ Az új nemzetfogalomról és etnicizálódásáról vö. Tamás Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak*. Budapest, Atlantisz, 1999.
- ²⁹ Robert Menassét, a nagy vihart kavart *Der Europäische Landbote* szerzőjét idézve: „Az igazi baj az, hogy a nacionalista pártok és az ún. közép kormányzó pártjai osztoznak egy meggyőződésben: nevezetesen abban, hogy a nemzeti kártya adu lehet a kezükben, ha a belpolitikai legitimitásukról van szó [...] A kormányfők és miniszterek, akik rendszeresen Brüsszelbe utazgatnak és döntéseket hoznak az Európai Tanácsban, a repülőn hazafelé tudvalevőleg lesminkelik magukról az európeért, felveszik a nemzeti bohócmaszkot, és arról nyilatkoznak, milyen remekül megvédték a nemzet érdekeit, mit értek el a »brüsszeli bürokratákkal« folytatott küzdelemben [...] És ez így megy minden tagországban”. Hadd utaljak itt A „nemzetek Európája” vagy nemzetek feletti Európa? című írásomra. 2000. 25. évf. (2013) 1.

